

Közlemények

VARGA J. JÁNOS

Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI—XVII. századi Batthyány nagybirtokon

A török hódoltság-kori főúri magánkatonaság nemesi rétegével a történeti irodalom — néhány alapvető megállapítástól eltekintve — eddig kevésbé foglalkozott. Takáts Sándor tanulmányaiban fölbukkan ugyan néhány „vitézli atyafi” egy-egy kiemelkedő életpálya vagy fényesebb katonai vállalkozás megrajzolásakor, de olyan munka, amely a szolgáló nemesség mindennapi életét, társadalmi és gazdasági viszonyait az ország adott területén vizsgálná, még nem látott napvilágot. Pedig a XVI—XVII. század kis- és középbirtokos nemességének helyzete — mint a kor társadalomtörténetének vitás kérdése — érdeklődésre tarthat számot. Életkörülményeik alakulását döntően meghatározta a török hódítás, amelynek másfél évszázada letörölhetetlen nyomot hagyott rajtuk és utódaik törekvésein is.

Az oszmán hatalom megjelenése a déli határon az ott élőknek — többek között — otthonuk és birtokaik elvesztését jelentette. Az új életfeltételek kialakításakor az ország szabad területei kínáltak számukra lehetőségeket. Elköltözésük számos következménnyel járt. Demográfiai szempontból a lakosság mozgását eredményezte: a déli területek népességének csökkenését és az északi, valamint a nyugati, még meg nem hódított országrészek lélekszámának gyarapodását. A helybelieknek viszont — elsősorban a jobbágyoknak — földterületeik zsugorodását, a gazdálkodás szerkezetének megváltozását jelentette. A menekülőknél pedig az új feltételekhez való alkalmazkodást, önállóságuk föladását. A maguk gazdáiból ugyanis mások szolgálói lettek. A dominusoktól kapott oltalomért és az új otthonért fegyverüket vagy mezőgazdasági és jogi ismereteiket adták cserébe, önállóan gazdálkodó nemesekből főúri szolgálatba szegődött, katonáskodó vagy birtokot igazgató szerviensekké lettek. A török jelenléte, terjeszkedésének állandó veszélye és annak minden következménye hasonló létfeltételek elfogadására kényszerítette a szabad országrészek kis- és középnemességének egy részét is.

A török kiűzését megélt utódok sorsát az atyáktól örökölt lehetőségek és az új történelmi feltételek határozták meg. Egyes családoknak a több emberöltőnyi szolgálat fölemelkedést jelentett. Sokan visszaköltöztek őseik lakóhelyére, hogy az elhagyott családi birtokon megváltozott körülmények között folytassák a gazdálkodást. A sorsukkal békétlenek, akiknek egyik lehetőség sem jutott osztályrészül, a szegénylegényekhez csatlakozva Rákóczi zászlaja alatt gyülekeztek. Az útkeresés az önállósulni nem tudás következménye volt, amely mindinkább jellemezte a szabadságharc bukása után az egykori szerviensek kései utódait. A XVIII—XIX. században mint hatósági inspektorokat, uradalmi gazdatiszteket, megyei tisztviselőket és urasági hajdúk parancsnokait látjuk őket viszont. Közülük kerültek ki a lecsúszott — családjaik hajdani tekintélyét rokoni kapcsolatok révén fönntartani törekvő — megyei köznemesek, a dzsentrik is. Ők voltak a városi közigazgatás kishivatalnokai, akiknek idővel a közéjük fölkapaszkodó, alsóbb szintű elemek jelenlétét is el kellett viselni. Társadalmi és gazdasági helyzetük mindinkább hanyatlott. Az egykori szolgáló nemesek rangját, az utódaik nevéhez fűződő százados — nemegyszer kétes értékű — hírnevet és úri mivoltukat azonban még a XX. század első felében is féltékenyen őrizték.

Az itt közölt tanulmány — amely része egy készülő disszertációnak — a XVI—XVII.

században katonáskodó nemesek körülményeit elemzi. Célja, hogy föltárja a Batthyányak szolgálatában álló szerviensek birtokviszonyait, s ezek bemutatása során vázolja e katonaréteg gazdasági és jogi kapcsolatait, valamint szokásrendszerét. Vizsgálódásai csupán a Dunántúl nyugati részére terjednek ki, így nem kíván az egész országrészre érvényes, általánosan jellemző megállapításokat tenni. A Dunántúl más nagybirtokain és a Felvidéken szolgáló nemesesség körülményeinek összehasonlítása alkalmat nyújtana helyzetük teljes föltárására, ez azonban túlnő a készülő disszertáció keretein is, és további kutatásokat igényel.

A XVI—XVII. századi Magyarországon a szervitori intézmény reneszánszát élte. A török támadások meg-megújuló és mind erősebb hullámai egyre följebb hatoltak a déli végektől az ország középső területei felé. A Balkán félsziget török kézre kerülése után a délszlávok nagy rajokban költöztek Magyarországra, később pedig a horvát-szlavón részekről és a szorosan vett magyar területekről is megindult a lakosság áramlása észak és nyugat felé. A meghódított vidékről a birtokát veszített nemesség is elmenekült, hogy a királyi Magyarországon szerezzon családjának otthont, védelmet, magának pedig vitézi hírnevet és új birtokot. A nyugati országhatár közelében, ahol csak keskeny sáv maradt mentes a török hódítástól, az ellenség elől futott nemesek egy része elfoglalta a jobbágyoktól elvett földeket: Szemerén „a földesurak 5 házból üzték ki a jobbágyokat s ezekben most maguk a nemesek laknak, akik a török miatti félelemből jöttek el Sokoróból”. A sokaktól birtokolt Egyházas- és Mankóbükkön „két házat foglaltak el a nemesek vői számára”, Rejteken jobbágytelkeket „nemesi kúriák és lakóhelyek számára”. Viszlóbbikben Deák Benedek 4 jobbágytelket „usurpavit ad rationem curiae nobilitaris”.¹ Mások rokonaiknál találtak menedéket, mint széplaki Botka Ferenc és felesége, Kisfaludy Katalin. Miután a török 1578-ban elűzte őket ősi lakóhelyükről, Kisfaludy I. Balázs Sopron vármegyei birtokán leltek új otthonra, ahol 1 zsellértelket kaptak szálláshelyül Gyórón, eltartásukra pedig 2 jobbágyhelyet s 1 rétet Círákon.² Legtöbbjének azonban fegyverén kívül semmije sem maradt, s nem túlzott az a jelentés, amelyik így jellemezte 1550-ben a hódoltság területéről elűzött nemesség helyzetét: „Az szegény nemesség igen elbúsult, mert olyak vannak bennök, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök.”³ A családi otthon és a vitézi hírnév utáni vágyon túl a török elleni harc és hazájuk szeretete lelkesítette őket, amikor „vitélző atyafiak”-ként a királyi vagy földesurak szolgálatába állottak.

A honos nyugat-dunántúli nemesek helyzete annyival volt kedvezőbb, hogy házaik és birtokaik még nem estek áldozatul a török előrenyomulásának, de egyikük sem lehetett biztos afelől, hogy jószága érintetlen marad. A kor kívánta követelmény és az egyéni érdek találkozott náluk is, amikor főurak vagy jómódú középbirtokosok szervienseiként katonai szolgálatot vállalva oltalmazták a megmaradt Dunántúlt, s egyúttal a hódoltsági határ mentén vagy annak közelében fekvő birtokaikat. A szolgálatvállalás természetesen nemcsak a meglévő birtokok védelmét, hanem újbabak megszerzését is lehetővé tette: „Minden vitélző ember az urak fizetésére siet, mert az urak az ő szolgálójok fizetésében el nem vesztnék, hanem pénzről pénzre nekik megfizetnek. Annak fölötte jószágo k a t i s o k a t k ö z i k b e o s z t a n a k. Ha melyik gonosz szerencsével kárt vall, mindennel segítik, s nem hagyják megszegényedni”⁴ — irták a XVI. században a kanizsai vitézek. A katonáskodó szerviensek nagy részét a birtokaikat veszített vagy a meglévőt oltalmazó nemesek, a felemelkedés útját kereső szabad állapotú kismemesek és a jobbágyi sorból származó, de nemesítést nyert elemek alkották, akik szolgálataikért a szerződésben megállapított fizetés mellett gyakran kaptak „libera sessio”-t, azaz szol-

¹ *Maksay F.*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. 32.

² Országos Levéltár (továbbiakban: O. L.) Kisfaludy cs. P. 430. 4. cs. 1578. év 8. f.

³ *Takáts S.*: Bajvivó magyarok. (Az igazi szegénylegények.) Bp. 1963. 11.

⁴ Uo. 15.

gáltatásmentes telket vagy telekrészt. A birtokadományozás viszonylag ritkán előforduló esete volt, amikor szolgálatba lépéskor azonnal írásba foglalták az adományozást, mint a Batthyányakhoz 1584-ben szegődött Hegedős János szerződésében: „...egy lóra jár neki esztendeig 16 magyar ft és annak utána Rohoncon e g y h e l e t bír arról is szabadásga lészen.”⁶ Hegedős szerződését egyedi esetként is értékelhetjük, mert az általános nem ez, hanem az írott törvényektől meghatározott, vagy a szokásjog által elfogadott és alkalmazott, számos jogi követelménynek megfelelő, oklevélbe foglalt birtokadományozás, amelyből mindenkor világosan kiderült a szerviens-birtok jellege is.

A katonáskodó nemesség — eredetét tekintve — többféle jószág birtokosa vagy tulajdonosa lehetett. Szolgálatiért a XVI. században örökjogú és örökösire szóló birtokadományt kapott; kivételt képezett: az öröklődő adománnyal szemben az életfogytig vagy visszavonásig adott donáció, az örökjogúval szemben a zálogosítás esete. A XVII. században az adományok fajtái nem változtak, csupán arányaik, amennyiben az örökjogú és örökösökre szólóan adományozott jószág mellett magasra szökött a zálogba vett birtokok száma.

Az adományrendszer alapját a király legfőbb földesurasága képezte; minden nemesi jószág elvben az ő adományából származott. Így jutottak örökös birtokhoz olyan közismert, királyi szolgálatban állott vitézek, mint Kerecsényi László, aki az 1550-es években szigeti kapitánysága idején kapta a királytól Danócot, Újfalut és Veresmartot,⁶ valamint Thury György, akinek Zircet, az egykori apátsági földeket juttatta Miksa király 1565-ben.⁷

A XVI. századra megszűnt az adományozás királyi privilégiuma s egyre gyakoribbá vált a magánemberek: főurak és nemesek által híveiknek juttatott, — de királyi megerősítést nyert — donáció. A töröktől szorongatott Dunántúl egyik birtokosa 1578-ban az alábbi kötelező levelet állította ki Kisfaludy I. Balázsnak: „Én Blagai István adom kezem írását ez mai napon, 23 die novembris, az én szolgáltnak Kisfaludy Balázsnak, hogy ha az Úr Isten íltet szerencsével, tehát adok neki egy udvarhelt örökké örökken, firul fira mind rétével és szántóföldével egyetemben és ilyen ok alatt, ha engem szolgál... És meg akarom bizonyítani az kit énnekem gyermekségemben szolgált, hogy én sem hagyom őtet, hanem meg akarom neki hálálni...”⁸ Ezidőtájt adományozott örökös jószágot szervienseinek a Murától délre egy másik birtokos, Zrínyi I. György: a Tahiak hűséges szolgálataikért megkapták Bosjakot „minden faluival” együtt, s számosan jutottak nemesi telekhez Medve és Rokonok tartományban.⁹

Zrínyi és Blagai adományai tartalmazzák mindazon elemeket, amelyek segítségével a magándonáció lényegét meghatározhatjuk. Eszerint a m a g á n a d o m á n y olyan földbirtok, amelyet magánember juttat szervienseinek hű szolgálatai jutalmául vagy jövőbeli szolgálatai reményében önként, fiörökösire szólóan is, örökjogon és visszavonhatatlanul. Meghatározásunk első momentumai a múlt és jövőbeli szolgálatok önkéntes jutalmazása. A XVI—XVII. századi adománylevelekben nemegyszer kifejezésre jut a nagybirtokosok vélekedése a jutalmazás indokáról és értelméről, amely sosem terjed túl a szerviens odaadó és hűséges szolgáltatásának elismerésén. A sablonossá vált fordulat mögött azonban ott rejlik az oklevél lényege, amelyben feltárul az adományrendszer kettős feladata: jutalmazni a már megtett szolgálatot, esetleg kárpótolni az elszenvedett veszteségért és további hűséges szolgálatokra buzdítani. A jutalmazás aktusát, valamint az adomány és a hűségfogalom összefonódását mutatja az olyan donáció, amilyenben az enyingi Török testvérek részesítették a családjukat egész életében szolgáló Martonfalvai Imre deákat. Török János 1546-ban a Vas vármegyei Acsádon

⁵ O. L. Batthyány cs. (továbbiakban: B. cs.) P. 1322. 45. cs. 94. sz.

⁶ Történelmi Tár (továbbiakban: T. T.) 1906. Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—1562. 262. Közli: Komáromy A.

⁷ Zirc a XVII. század elejéig Thury György családja kezén maradt. Évtizedekig tartó pereskedés után került ismét a lilienfeldi ciszterciák birtokába 1659-ben. *Lipták G.*: Zirc és Csesznek. Bp. é. n. 9—11.

⁸ O. L. Kisfaludy cs. P. 430. 4. cs. 1578. év. 1. f.

⁹ O. L. Acta Zrinyiana. X. 27. 5219. d. 1. c. 131.

és a mellette fekvő Köveskúton adományozott 3 kúriát szervienseinek.¹⁰ Néhány esztendővel később Török Ferenc — az akkori pápai kapitány — adta széplaki és sarudi birtokát Martonfalvainak hűséges szolgálataiért.¹¹ Az ilyenfajta adománynak azonban nemcsak jutalom jellege van; a kárpótlás, ellenszolgáltatás anyagi mozzanata egyúttal kifejezi a donátor azon nehézségét is, hogy szerviensei szolgálatát pénzzel vagy értékesíthető áruval nem tudja maradéktalanul kifizetni. A magánadományról szóló meghatározás második eleme szerint a donációt csupán az adományos fiutódai örökölhették. Minthogy a birtokot a szerviensek fegyveres szolgálataért adták, a jószág a XVI. századot megelőzően valóban csak a finemű leszármazókra szállott tovább. A XV. század második felében azonban megjelentek a mindkét nemre szóló adományok, s korszakunkban már elismerték a leányok részesedését is a nemesi jószágban. Lényegesebb a definíció harmadik s egyben utolsó mozzanata, amely szerint a donátor örökjogon és visszavonhatatlanul adományozta a földbirtokot. Az adományozó semmi jogot nem tartott fönn magának vagy utódainak, hanem mindent hívére ruházott át, azaz tulajdonába adta.

Ahogy a szerviensek juttatott magánadomány korszakunk végéig lényegét tekintve semmit sem változott, az oklevelek is megőrizték azokat az elemeket, amelyekkel a magádonáció meghatározásakor találkozunk. Ennek igazolására közöljük egy 1713-ban kelt írás szövegét, amely egyúttal dokumentálja, hogy a földbirtokosok a szervitori intézmény hanyatlása után is mindenféle hosszabb ideig tartó szolgálat jutalmazásakor egyfajta donációs levelet írtak: „Mi németújvári gróf Batthyány Zsigmond . . . tekintvén tekintetes, nemzetes, vitézlő fölső Sigray József vice ispány uram hozzánk sok alkalmatosságokkal contestált fáradságos jó akaratját s nekünk tovább is szolgálni igyekező készségét tapasztalván, magunk szabad jó akaratunkból és szántándékkal adtuk az mi örökös csékei jobbágyunkat Horváth Mihályt . . . minden fiaival és gyermekeivel firul fira, örökösen és megmásolhatatlanul mindennemű és akármilyen névvel nevezendő ingó javaival és marhájával edgyütt följobb írt Sigray József uramnak.”¹²

Amint Sigray uram donációs leveléből többé-kevésbé kiderül, a m a g á n a d o m á n y t á r g y a mindig birtok vagy birtokrész, annak tartozékaival és hasznával: belsőség, szántó föld, rét, kaszáló, erdő stb. Hasznóhajtó jogok csak mellesleg, a földbirtok járulékaként szerepelnek. Egyes adománylevelek külön kiemelik az udvarhelyet, amelyet a XVI—XVII. században nemesi udvarhelynek, kúriának mondanak. A nemesi hely jelölésére ebben a korban más kifejezéseket is használtak. Leggyakoribb a szesszió, amely ülést jelentett, s egyformán használtak nemes-, jobbágy- és zsellérhely megnevezésére. Mivel a megszállás, reaszállítás vagy beszállás csak a birtokon történt ideiglenes megtelepedést jelentette, és ülés vagy megülés az állandó birtokbavételt, magát a birtokot ülésnek („sessio”), a birtokost pedig ülőnek („residens”) nevezték. A szesszió, hely szókon kívül a telek szót is használták országszerte, mind a szorosán vett házhely, mind a házhoz tartozó földek megjelölésére.¹³ A XVI—XVII. század birtok-terminológiájának gazdagságát mutatja, hogy a latin és a magyar elnevezések mellett a német eredetű léhen is meghonosodott, amely egyértelmű a szesszió szóval, s mivel az ülés nemcsak jobbágytelket, de nemesi szessziót is jelentett, a léhen szót is egyformán használták a nemesi és jobbágy ülés, porta és telek megjelölésére.¹⁴ A nemesi léhent például egy 1589-ben kiállított királyi adománylevél így említi: „Donatio juris regis für den Georg Töttösy und seine erben ü b e r e i n l e h e n h o f i n Gyak (sessio curiaque nobilitaris)”.¹⁵ Az egész, fél és har-

¹⁰ Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum XXXI. k. (továbbiakban: MHHS.) Bp. 1881. Martonfalvai Imre deák emlékirata. 166. Közli: Szopori Nagy I.

¹¹ T. T. 1907. Magyar levelek a XVI. századból. II. 416.

¹² O. L. Békassy cs. P. 45. 11. cs. 1711—1720. év 11. f.

¹³ Takáts S.: Emlékezzünk eleinkről. (A magyar léhen és holden). Bp. é. n. 290—291. 295.

¹⁴ Uo. 298.

¹⁵ Uo. 302.

mad léhenekhez (szessziókhoz) tartozó földek nagysága és fajtái tartományonként, sőt falvaként is változtak a XVI. századi Dunántúlon. Gencsen az egész helyhez 16 hold szántó, 1 kasza-alja rét és 1 káposztáskert tartozott; Fraknón 30 hold szántó, 3 kasza-alja rét és káposztáskert; Kissidánban 22 hold szántó, 2 kasza-alja rét, valamint káposztás- és házikert; Losományon 32 hold szántó. Felsőzákányon a fél helyhez 28 hold szántó, 10 kasza-alja rét és 1 káposztáskert járt; Szentmargiton 16 hold szántó és 3 kasza-alja rét. A fraknoi uradalom falvaiban találkozunk olyan fél szessziókkal, amelyekhez 20 hold szántó és 6 kasza-alja rét tartozott, s olyanokkal is, amelyek csak 6 hold szántóval és 1 kasza-alja réttel rendelkeztek. A kismartoni uradalom már melített Szentmargit nevű falvában a negyedik helyhez 8 hold szántó és 3 kasza-alja rét járt.¹⁶ Talán fölöslegesnek tűnik e hosszas időzés a birtoktörténet jól ismert kérdéseinél és hibásnak a jobbágy- valamint a nemesi szessziók együtt említése, de mindjárt látni fogjuk, hogy helyénvaló. A szerviensi birtoka ugyanis — akárcsak a jobbágyé — a szorosan vett házhelyből és a hozzá tartozó földterületekből állott, mely utóbbiakat — leszámítva a saját kezelésű, udvarhelyföldnek nevezett szántót — a jobbágyok házhelyei és földjei, mint kis egységek, együttesen alkották. Modellünk tehát a következő: középpontban állott a szerviensi háza — vagyoni helyzetétől függően udvarháza vagy kastélya —, körülötte vagy ahhoz közel, többnyire azonban szétszórta, távolabb helyezkedtek el — ugyancsak vagyoni helyzetétől meghatározottan — több-kevesebb jobbágyának házhelyei, házai a hozzájuk tartozó földterületekkel. A nemesi udvarház és a jobbágytelkek együttesen alkották a nagy egységet, a szerviensi-birtokot. A vázolt séma alapján a Batthyányak szolgálatában állott jómódú Békássy család Vas vármegyében fekvő hermányi örökjogú jószágát a következőképpen rekonstruálhatjuk a XVII—XVIII. század fordulóján: a birtok középpontja az 1 emeletes hermányi kastély, amelynek felső szintjén 5 szoba és a kápolna helyezkedett el; a földszinten 2 szoba, „cseléd ház” és a konyha. Az épület alatt pince húzódott. A kastély udvarán kút állott, 3 gabonás ház, kocsi szín, szekér szín, galamb ház, juh akol, tyúk ház, tej ház, major ház, 3 istálló, az udvar szomszédságában pajták, jégverem és asztagok. A kúriához 12 egész helyes, 1 fél helyes, 1 zsellér helyes és 2 pusztai helyes jobbágy földjei tartoztak. A szántóterület nagysága 107 hold, az állatállomány 193 darab juh. A birtokhoz tartozott még 1 háromkereki vízimalom, amely a Gyöngyös vizén állott, mellette a molnár háza kerttel és istállóval.¹⁷

Az örökjogon és örökösökre szólóan adományozásra kerülő birtokot — mint minden nemesi jószágot — kettős kötelék láncolta le: az ősiség és az adományrendszer, a király és a donátor nemesi nemzetségének joga. A híveit jutalmazó úrnak tehát biztosítania kellett adománya békés birtoklását a családdal és a királlyal szemben. A biztosítás első módja a rokoni beleegyezés megszerzése és a szavatosság-vállalás. Az adományozó csak osztályos atyjafiainak, sőt szomszédainak, határosainak akaratával egybehangzóan cselekedhetett, ellenkező esetben az adományt éppen úgy megtámadhatták, mint az eladást.¹⁸ Természetes tehát, hogy az úr szavatosságot vállalt szerviensével szemben, azaz kötelezte magát, hogy őt minden keresettel szemben megvédi saját költségén és fáradságával. A donáció biztosításának második módja a királyi megerősítés. Ez a követelmény egyidős a magánadományrendszerrel és a király legfőbb földesuraságából következően a magándonáció érvényességi kelléke.

Az ingatlanyszerzés érvényéhez szükséges volt még a bevezetés vagy beiktatás, amelynek az volt a célja, hogy az adományost a jószág kétségtelen tulajdonosává tegye, mert csak a beiktatáskor derült ki, hogy a donációval nem sértették-e meg valakinek a jogait. Az aktust nyilvánosan és a birtok színén folytatta le a királyi megbízott egy káptalani ember jelenlétében.

¹⁶ Az adatok jobbágyszessziókra vonatkoznak, amelyek kis eltéréssel megfelelnek az országos átlagnak. *Takáts S.*: i. m. 300 és *Maksay F.*: i. m. 100—102.

¹⁷ O. L. Békássy cs. P. 45. 11. cs. 1711—1720. év 15—18. f.

¹⁸ Csak a vásárolt birtok eladományozásánál nem kellett beleegyezés. Evvel szabadon rendelkezett a tulajdonos.

A bevezetés után mindketten még 3 napig a helyszínen, s összesen 15 napig együtt maradtak. Ez alatt történhetett ellentmondás, amelynek értelme a jogfenntartás és a birtok védelme volt. Ha 15 napon belül senki sem mondott ellen, a bevezetés épen maradt és az adományos birtokba vehette a jószágot.¹⁹

Összefoglalva az elmondottakat a magánadományozás sémáját a következőképpen rajzolhatjuk meg: az úr megemlékezővén szerviensek hűséges szolgálatairól — mellesleg jövőbeli szolgálatainak reményében — jutalmazás gyanánt öröklött, vásárolt vagy adományba kapott jószágát, birtokrészt örökösire szólóan, örökjogon és visszavonhatatlanul neki adományozza és szavatosságot vállal. A donáció kétoldalú biztosítása után az adományost beiktatták birtokába.

Az a tény, hogy a szerviensek örökjogú földbirtokot kapott adományba, a fölemelkedés útját fegyveres szolgálattal kereső, alacsony állapotú elemek rendi állására nézve mélyreható következményekkel járt: a birtoktalan és nemtelen jobbágy az adományozással birtokossá válhatott, s ezzel nemesi jogok gyakorlójává. Más kérdés persze, hogy a XVI—XVII. században a rendi korlátok áttörése nehézségekbe ütközött és az ilyen nemesítés nem vált általánossá; a Dunántúlon mégis találkozunk olyanokkal, akik vitézségükkel szereztek nemesi címet és birtokot.

Az örökjogon és örökösökre szólóan adományozott jószágnál nem volt kivétel abban a tekintetben, hogy tulajdonosa szabadon rendelkezhetett vele, nevezetesen eladhatta, elajándékozhatta, elzálogosíthatta és általában minden módon elidegeníthette. A nemesi birtok eladására és zálogba vetésére bőven találunk példát korszakunkban. A XVII. század végén Batthyány II. Ádám két szerviense: merenyei Balogh Sándor és Békássy Miklós körmendi kapitány között létrejött adás-vételi szerződés szerint Balogh eladja „örökben” a korábban említett hermányi és kisszölösi „portio”-ját Békássy Miklósnak és feleségének, főlőkáldi Káldy Jusztinának.²⁰ Francisc János, ugyancsak a Batthyány-család szerviense, az 1687. december 19-én Németújvárott kelt megállapodás értelmében a következő indokkal bocsátja zálogba három holdnyi örökös birtokrészt: „Haraszi falu mellett lévén három hold földem, ki messzi lévén tülem és osztályom után huszonöt szetendeje, hogy semmi hasznát nem vettem, kire nézve, hogy azon földnek az árát hasznosabb helre fordítsam kölletett elválnom tüle. Azért adtam az nemes, nemzeti Tallján Anna asszonynak és maradékiknak zálogban tizenöt forintért, ily okkal, ha megganéjztatja ükegyelme, három vetésig ki ne válthassam. . .”²¹

A szerviense-birtok fölötti szabad rendelkezés jogára utalnak a XVII. században gyakori kezeslevelek is. A kezeségvállalás valamilyen vétségért fogvatartott, de bíróság elé még nem állított személy ideiglenes szabadon bocsátására irányult. A kezesek meghatározott összeg (óvadék) letételével kiválthatták a vétkest, aki mindaddig élvezhette szabadságát, amíg ura törvény elé nem idéztette. A meghatározott törvéynapra a kezeseknek elő kellett állítaniok, hogy feleljen tetteért. Ellenkező esetben, vagy ha a bűnös időközben megszökött, a kezesek a kezeslevélben lekötött összeg értékéig ingó és ingatlan vagyonukkal feleltek. Ismeretlen vétségért tartotta fogva Batthyány I. Ádám Vázsonyi András nevű szerviensét, akit társai váltottak ki a szalonaki tömlőcből 1643 júliusában a következő feltételekkel: „Mi az alább megírt személyek . . . vettük ki ezen őnagysága szolgáját kezeségen Vázsonyi András nevőt, ki mast Szalonakon tartatik rabságban őnagyságától és lettünk kezesek az szerint amint következik.” Tizenhatan vállaltak kezeséget Vázsonyiért 295 forint és 5 tallér összeggel. Kezeskedtek azért, hogy ezentúl „jámborul fogja szolgálni” urát, de ha mégis törvény elé idézné tartoznak elő-

¹⁹ A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei. Bp. 1959. 25—26. Összeállította: Bónis Gy.—Nedeczky Sándor, Esterházy Pál nádor első udvari szerviense azért mondott ellen egy beiktatáson, mert a nemesi birtok adományosa, bizonyos Kántor Pál, nem nyert nemességet. O. L. Nedeczky cs. P. 512. 4. cs. 1689. év. 5. f.

²⁰ O. L. Békássy cs. P. 45. 10. cs. 1694—1696. év 29. f.

²¹ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 14/6. sz.

állítani, különben „ezen specificált kezességbeli summát mindenikünkön önagysága ez levelünk erejével rajtunk és jószágunkbul megvehesse és vetthesse...” Az óvadékok letett személyek között Batthyány generális főember szolgálói és hadnagyai szerepeltek: Szily István, Vadas István, Teveli István, Kéry Pál és mások.²²

Nagyúrnak nagy udvarra, sok szerviensre volt szüksége, s ha ezek mind örökjogú birtokot kaptak, a családi vagyon jelentős része vándorolhatott idegen kézre. A főurak természetesen nem nyugodhattak bele a nagybirtok állagának ilyen megcsorbításába, s ennek meggátolására több módszerrel kísérleteztek. Az egyik módszer a birtokot amúgyis öröklő utódoknak a nagybirtokhoz kötésére irányult, a család szolgálatának megvalósítására, miáltal nemcsak az adomány nem veszett el, hanem állandó, megbízható szervienshad is rendelkezésre állott. A Batthyányaknál katonáskodott Franciscs-család egyik tagja, Gáspár például a következő indoklással kapott adómentességet 1639-ben az ura birtokán fekvő, Tobaj falubeli örökjogú malmára: „...tekéntvén az mi jámbor szolgánknak Franciscs Gáspárnak kerelünk való forgolódását és szolgálatját, azon Franciscs Gáspárnak az minemű molna van az mi Tobaj falunkban németújvári vidékban, annak ... mindennemű adófizetését condnáltuk neki úgy, hogy sem nekünk sem maradékunknak semmi adófizetéssel ne tartozzék az malomtul a maga életéig. Meghalván ünagysága az mar adékja szolgálván az mi mar adékunkat.”²³

A nagybirtokosok másik módszere abban állott, hogy egyik vagy másik család következetesen módosította az adomány örökjogának, öröklésének vagy visszavonhatatlanságának klauzuláit, tehát bizonyos tisztség ellátásáig vagy életfogytig és visszavonhatóan adta a birtokot. Batthyány I. Ádám szerviensei közül a csákányi lovasok mindenkorai parancsnoka tisztségével együtt bizonyos szolgálati birtok jövedelmét is élvezte. A jószágon ház állott, amely a tisztségviselő lakásául szolgált. A XVII. század közepén Keczer Jánosé a csákányi birtok 1654-ben bekövetkezett haláláig, utána a soron következő tisztségviselő, Kisfaludy II. Balázs vette át.²⁴ A XVI. század donációs leveleiben gyakran bukkan föl az életfogytig tartó adományozás, amelynek lényege a visszaváltottság: az adományos halála után ugyanis az úr vagy utódai kiválthatták örökösétől vagy hagyományosától, ők viszont ellentmondás és per nélkül kötelesek ezeket visszabocsátani. A visszaváltás lehetősége voltaképpen kijátszotta az örökjogú adomány elvét s az örökös birtoklást záloggá változtatta, amelynél a kezdeményezés az úr kezében volt. Nagyon valószínű, hogy a XVII. században nagy jelentőségre szert tett inskripció elődje a visszaváltható adomány, amely a nagybirtokot kedvezőbb helyzetbe hozta a kisebb birtokosokkal szemben.

Amikor a szerviens eladta vagy elzálogosította örökjogon szerzett birtokát, nemcsak idegeneket, hanem urát is eltilthatta a birtok elfoglalásától, elidegenítésétől. Ezt a rendelkezést a dominus úgy próbálta korlátozni, hogy — az elidegenítés jogát nem vonva kétségbe — kikötötte magának és utódainak az elővételi jogot, illetve elzálogosításnál gyakorolható elsőbbségi jogot. Az elővétel a visszaváltásnál kedvezőtlenebb helyzetbe hozta a főurat, mert az elővételnél a visszaszerzéssel várnia kellett addig, míg a szerviens saját jószántából vált meg az adománytól, a visszaváltásnál viszont, mint zálogadós — aki megtartotta tulajdonjogát — megszabta a birtoklás feltételeit, időtartamát. A főurak persze kedvezőtlenebb helyzetük ellenére is gyakorolták elővételi jogukat: Batthyány II. Ádám 1693-ban vásárolta meg a Franciscs-családtól a Vas vármegyei Berki faluban fekvő örökös jószágot. Előbb Franciscs III. Zsigmond és Éva adta el 3 fél helyes jobbágyát, „item egy fertály pusztá helet” és Berki faluban lévő minden jussát „más hasznosabb jószágnak vásárlásáért ... háromszáz forintokért örökban...”²⁵ Néhány hónappal később Franciscs II. Ferenc a következő levelet írta Szalonakon: „Én Franciscs Ferenc adom ez levellem által tudtára mindeneknek az kiknek illik, hogy vettem fel méltóságos gróf

²² Uo. P. 1322. 55. cs. II./47. sz.

²³ Uo. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 4. f.

²⁴ Uo. P. 1315. 1. cs. 893. f.

²⁵ Uo. P. 1313. 23. cs. 6. sz. 1. f.

Batthyány Ádám főgenerális uramtul őnagyságátul százötven forintot, melyért adtam őnagyságának körmendi tartományban Berki faluban lévő portiomat egészben, mely néhai atyám uramtul és bátyámtul, néhai Franciscs Pétertül reám maradt. Úgy, hogy bírja és bírhasa őnagysága, maradéki és successori örökösen minden azon jussal és igazsággal, mellyel eleim bírták avagy én is bírtam vagy bírhattam volna. Semmit magamnak vagy maradékimnak abban fönn nem tartván, hanem mint saját örökségeket úgy bírhasák őnagyságok irrademptibiliter. Melynek nagyobb bizonyására adtam ezen kezem írásával megerősítettett pecsítés levelemet. Actum Szalonak die 30 máj. 1693. Franciscs Ferenc manu propria.²⁶

A nagybirtokosok szívós birtokvisszaszerzési kísérletei arra mutatnak, hogy túl a szervienseken gyakorolt befolyásukon, valamilyen jogcímenek kellett állnia a visszavonhatatlan adományokkal szemben. Ez a nagyúri jogigény a megszakadás és a hűtlenség esetére irányult. A megszakadás és a birtok visszaháramlása akkor következett be, ha az adományos öröklésre jogosult utódok nélkül halt meg. A hűtlenség miatti birtokvesztés eredetileg csak felségsértés és hazaárulás, később minden olyan bűncselekmény elkövetésének következménye, amelyet törvény vagy jogszokás hűtlenség módjára rendelt büntetni. A defektusnál ritkábban fordult elő a visszaháramlás kikötése hűségzegés és szolgálatmulasztás miatt. Közvetlen előzménye az a gondolat, hogy a szolgálat teljesítése feltétele az adomány birtoklásának, mégpedig fölbontó feltétele: ha a szolgálat elmaradt, a jószágnek vissza kellett szállnia az úrra. Magánadományleveleink nemegyszer kimondták ezt az elvet, de láthatóan mindig olyan esetekben, amikor nem örökjogú adományról volt szó, hanem életre szóló, vagy bizonyos tisztség ellátásához kötött donációról, amilyenre már találtunk példát a csákányi lovasok mindenkorai tisztségviselőinél. Életre szólóan kapott adományt Batthyány II. Ferenc szerviense, Váraljai Mátyás, akinek halála után az özvegytől az adományozó fia, II. Ádám vette vissza a birtokot.

A nagybirtokos családja tehát nem mondott le egykönnyen a szolgálat jutalmazásául adott jószágról; a donációt kedvező alkalommal magáénak vallotta, visszaszerezni igyekezett, s a visszaszerzés törvényes eszközei mellett az erőszaktól sem riadt vissza. Legegyszerűbb, bár nem célravezető módszernek a visszafoglalás kínálkozott, ugyanis az úrnak nem volt joga erővel visszavenni az adományos jószágát, mert ezt a hatalmaskodás büntetésével sújtották. A XVI—XVII. század forrásai azonban — közöttük a törvényhozás hasztalan kísérletei a hatalmaskodások, erőszakos birtokvisszafoglalások megakadályozására — arról tanúskodnak, hogy a nagybirtokosok ezt a „nem célravezető” módszert is szorgalmasan alkalmazták. Korábban szóltunk Martonfalvai Imre deák acsádi és köveskúti birtokairól, amelyeket hűség szolgálataiért az enyingi Török-testvérek adományoztak neki. Nos, 1555-ben a Török-család erővel vette vissza mindkettőt. Martonfalvai így ír erről az eseményről emlékiratában: „... júniusnak 18. napján Török János és Török Ferenc uram mind asszonyommal egyetemben ... és egyebek őnagyságokhoz tartozók mentenek az nemes udvaromra Köveskútra, ott mindent elfoglaltanak...” Ugyanazon a napon „Acsádot az nemes udvarral egyetemben elfoglalák”. A nemesi kúriákkal együtt visszavették a jószághoz tartozó szőlőket, réteket, szántóföldeket és majorokat. Martonfalvai szerint a Török testvéreket egyedül az indította a birtok visszavételére, hogy azokra nekik is szükségük volt.²⁷

Összefoglalva a főuraknak az örökjogú birtokadományok csökkentésére tett kísérleteit, megállapíthatjuk, hogy a szerviensekre gyakorolt befolyásukon: birtokhoz kötésükön, az adománylevél klauzulájának módosításán, elővételi joguk biztosításán, valamint törvényes eszközök igénybevételén túl, a hatalmaskodástól sem riadtak vissza, hogy birtokaik állagát megóvják. A nagybirtok és a kisebb birtokosok egymással folytatott küzdelmében — az elővételi jognak csak esetenkénti gyakorolhatóságától eltekintve — az előbbi vívott ki magának kedvezőbb pozíciót.

²⁶ Uo. 8. sz. 1. f.

²⁷ MHHS.: 177—178.

A XVI—XVII. századi szerviens-birtoknak csak egyik részét alkotta az örökjogú adománybirtok. Másik részét az ősi jószág,²⁸ az örökjogon vásárolt és a zálogba vett ingatlan, valamint a majorgazdaságok kiépítése során elfoglalt földterület képezte.

Birtokvásárlásra csak olyan szerviens volt képes, aki maga is jómódú birtokos: kúriával, jobbágyokkal, esetleg saját költségén tartott katonákkal rendelkezett. A Batthyányak magánhaderejének tisztségviselői között több vagyonos nemesi család képviselőjét találjuk. Közülük is kiemelkedett a Káldy-familia két tagja: Káldy I. Ferenc és fia, II. Ferenc, akik 1634-től a század végéig töltötték be a Batthyány-birtokok hadseregének főkapitányi tisztét. Az ifjabb Káldy tekintélyes vagyont mondhatott magáénak, amelynek egy részét az 1670-es években vásárolta örökjogon a Vas vármegyei Kemesmálon és Besfán. 1674-ben 2 házat vett a hozzá tartozó jószággal 100 magyar forintért, 2 esztendővel később bizonyos Kis Király János „Csákányban lakozó”-tól egy pusztát házhelyet szántóval, réttel és erdővel 50 forintért.²⁹ A szerviens örökjogon vásárolt birtoka nem függött össze szolgálatával; amikor ilyen ügyekben lép elének, úgy szerepel, mint akármelyik nemes. A birtokszerzésnek ez a módja csak annyiban kapcsolódik tárgyunkhoz, amennyiben vásárolt jószággal ugyanúgy rendelkezhetett, mint adományozott vagy ősi birtokával, sőt elidegenítése esetén rokonai hozzájárulását sem kellett kérnie. A birtokvásárlás másik módja, a zálogba vétel viszont kapcsolódhatott fegyveres szolgálatához; igaz, hogy csak részben, mert a birtokosok részéről történt elzálogosításoknak nemcsak a jutalmazás, hanem a pénzszerzés is motívuma volt.

A XVI—XVII. század zálogos leveleit olvasva tarka kép tárul elének a zálogosítás okai t illetően. Több nagybirtokos család az udvartartás megterhelései és majorgazdasága kiépítése következtében pénzzavarba került s kölcsönfelvételre, birtokai egy részének zálogba adására kényszerült. A pénzszerzés indítja a főúr szerviensét is földjei zálogba vétésére, hogy korábban elzálogosított jószágát kiváltsa, hogy új házat építsen és ahhoz közelebb fekvő, esetleg jobb minőségű földet vásároljon, pótolja elemi csapás: jégkár, tűzvész vagy aszályos esztendő okozta veszteségeit. A szerényebb birtokosok — rokoni ágaik elszaporodása és földjeik megosztása következtében — erre az időre odáig jutottak, hogy az egy-egy családfőre eső föld alig biztosította a háztartás szükségleteit. Így gyakran kényszerültek egy-két jobbágytelküket, kúriájukat vagy pár hold szántójukat zálogba vetni, de ők csak néhány, a legjobb esetben néhány száz forintot kaptak érte.³⁰ Batthyány I. Ádám egyik udvari vitéze 1648 januárjában 3 hold szántóját zálogosította el, hogy az esküvőjén alkalomhoz illeően tudjon megjelenni: „Én Rajky László vallom ez levelemnek rendiben, hogy előttem lévén böcsöletes lakodalomnak napja, vettem egy kék ég színű új gránát dalmánt az nemzetes és vitézlkő Komáromi János sógor uramtól huszonhárom forinton és huszonöt pénzen. S minthogy készpénzem nincsen, adtam őkegyelmének itt az toronyi határban Vas vármegyében lévőben három hold szántóföldet ... zálogképpen.”³¹ Egy másik záloglevél szerint Dörsönyi György véletlenül meglötte Káldy Gergely lovát. Kártérítésül 12 tallért állapítottak meg egymás között. Az adós azonban készpénz híján 2 hold földjét és egy darab rétvét adta zálogba Káldynak, aki mindaddig használhatta, ameddig Dörsönyi vagy atyjafiai le nem tették a 12 tallért.³²

²⁸ A család ősi birtoka nemzedékről-nemzedékre szállott, elidegenítése az adománybirtokéhoz hasonló módon történt, ezért mellőzzük tárgyalását.

²⁹ O. L. Békássy. cs. P. 45. 10. cs. 1674—1676. év 21. és 73. f. Összehasonlításként jegyezzük meg, hogy az éves szolgálatra szerződött, tisztséggel nem rendelkező szerviens fizetése — a természetbeni járandóságon fölül — 16 forint készpénz volt. Ilyen fizetéssel örökjogú birtok vásárlására nem is gondolhatott.

³⁰ *Maksay F.*: i. m. 20.

³¹ O. L. Rajky cs. P. 583. 1. cs. 1648. év 1. f. A Rajky család — amelynek tagjai nemcsak a Batthyányak, hanem a Nádasdyak vitézei között is szolgáltak — ugyanebben az időben szántóit adta bérbe nem is készpénzért, hanem néhány paplanért, néhány pár csizmáért és kapcáért. Uo.

³² O. L. Zombath cs. P. 710. 1. cs. 1678. év 1. f.

A zálogbirtok adás-vételének feltételeit zálogszerződésbe foglalták. Ebben az adós átadta a hitelezőnek az ingatlant és megengedte, hogy az adósság kifizetéséig szedje annak hasznát és jövedelmét. Mivel sokáig nem ismerték a jelzálog intézményt, az átengedett földek jövedelmével pótolták a kamatot, amelynek szedését a római katolikus egyház hosszú ideig tartó tilalma után csak az 1647: 144.tc. engedélyezte.³³ A szerződést káptalan előtt kellett írásba foglalni, s ha a zálogösszeg meghaladta az 50 forintot, a hitelezőt bevezetni. Adománybirtoknak közbecsúrtékén fölüli elzálogosításához királyi beleegyezést kívántak meg, s általában az osztályosoknak éppen olyan megkínálását, mint örökvallásnál. „Ha az elzálogosító nem vette figyelembe a rokonok ajánlatát, vagy a megkínálást elmulasztotta, keresetet indíthattak a zálog átruházására. Ilyenkor, ha jogait kimutatták, a hitelezőt kielégítvén, helyébe léptek.”³⁴

A zálogügyek két főszereplője a záloghitelező és a zálogadós. Mindkettőt jogok illeték meg és kötelezettségek terhelték. A záloghitelező alapvető joga volt, hogy a zálogbirtokot birtokában tarthatta és használhatta minden hasznával és jövedelmével, ahogyan Palotai Miklós, Batthyány I. Ádám főember szolgálja az 1654 novemberében urától 1500 forintért zálogba vett Vas vármegyei Drumoly nevű falut a hozzá tartozó szántóföldek, rétek, erdők és halászó vizek hasznával, valamint a jobbágyok robotjából és dézsmájából származó jövedelemmel.³⁵

A záloghitelező a jószágot szerződése tartamára a zálogba adhatta, s gyakran több hitelező és adós alkotta azt a láncot, amelynek első tagja, a birtok tulajdonosa vagy annak utóda, a második esetleg a harmadik záloghitelezőtől váltotta vissza a földeket. A korábbi rendelkezési tilalom föloldása feltehetően összefüggött azzal a jelenséggel, hogy ebben az időben a zálogbirtok már nemcsak a szolgálat jutalmazásának, hanem — mint említettük — a pénzszerzésnek is eszközévé vált. A zálogbirtok továbbadásának eseteivel találkozunk a körmendi dominiumban fekvő szarvaskendi birtokon, amelyből Sibrik Tamás adott zálogba két jobbágytelket Batthyány II. Ferenc hadnagyának, Hertelendy Istvánnak, aki 40 forintért tovább zálogosította az egerszegi kapitánynak, merenyei Balogh Jánosnak.³⁶ Ugyancsak az egerszegi kapitány vette zálogba a Sibrik-család másik tagjától, Istvántól a szarvaskendi kúriához tartozó földeket és 2 jobbágyhelyet 1628 októberében 100 forintért. Miután Balogh János meghalt, András nevű fia birtokolta a jószág egyik részét, másik részét pedig a Balogh-családdal rokon Pattyi György uram. Ezért Sibrik István, — amikor 1644 januárjában kiváltotta összes zálogos ingatlanát — megfelezte a zálogösszeget és 50—50 forintot fizetett a két birtokosnak.³⁷ A zálogszerződések visszatérő fordulata, hogy a hitelező a kiváltáskor nemcsak a zálogösszeget, hanem az ingatlanba fektetett hasznos és szükséges beruházásait is követelhetette. A zálogösszeg tehát az esetleges beruházások összegével megnövekedve került vissza az adóstól. Ilyen feltétellel válthatták vissza a Vas vármegyei Horvátnádalján fekvő jószágukat a Batthyányiak a Franciscs-családtól: „... ha az mi maradékunk — írta Batthyány I. Ádám 1639-ben — az új maradékjoktól az jószágot el akarnák venni, másképpen el ne vehessék, hanem azt az somma pénzt tartozzanak letenni az új maradékjoknak az mennyiben azelőtt az jószág inscribáltatott és az mennyi pénzt az jószágra adtanak olyan monétával. És ... megbecsülvén azon jószágon csenáltatott épületeket, házokat, irtásokat és mindennemő melioratiokat és azt is az levelekben beíratott summával összevagy egyszersmind tartozzanak letenni az mi maradékunk az új maradékjoknak, úgy nyolhassanak az jószághoz s másképpen ne...”³⁸

³³ Az engedélyezett kamat 6%-os volt. *Bónis Gy.*: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben. Bp. 1934. 42.

³⁴ A magyar feudális és burzsoá magánjog... 32. Összeállította: Bónis Gy.

³⁵ O. L. B. cs. P. 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1654. év 12. f.

³⁶ O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1616. év 6. f.

³⁷ Uo. 8. cs. és 1640—1645. év 25. f.

³⁸ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 3. f.

A záloghitelező kötelességei közül legfontosabb a zálogba vett jószág közterheinek vállalása. Palotai Miklós, az imént említett Drumoly nevű helységet olyan feltétellel kapta zálogba, hogy a „király adójá”-n kívül biztosíttatnia kellett a falut terhelő „gratuitus labor”-t és a katonai beszállásolást is.³⁹ A hitelező ezenkívül köteles volt a zálogszerződésben megállapított idő leteltével — a zálogösszeg fejében — visszabocsátani a jószágot. A birtoklási idő tartama változott. Leggyakoribb a két éves terminus, amint azt Kardos Pál körmendi szerviensi 1695-ben kelt zálogos levelében találjuk: „Én Kardos Pál Körmenden vitézlő seregnek főhadnagya adom tudására mindeneknek az kiknek illik, hogy én adtam az kis malom fölött való földemet az két út között Horvátnádálján lakozó Korbascsics Mátyásnak zálogban 24 magyar forintban ... 2 vetíség tovább nem adom, hanem az fölül megírt 24 magyar forintot letívín az föld visszaszálljon.”⁴⁰ Gyakori a „három vetésig” történő elzálogosítás is. Ennek feltétele azonban, hogy a hitelező birtoklása idején megtrágyáztassa a földet. Az adós részéről tett engedmény viszont, hogy ilyenkor a hitelező a visszaváltás után is betakaríthatta a termést, learathatta a lábón álló gabonát. A 2—3 éves szerződések mellett a 10—15 esztendő, középtávú zálogosítások képviselték a zálogszerződések pontos, időhöz kötött típusát. A második vagy harmadízig adományozott zálogbirtok ellenben bizonytalan időre szólt, s az előbbiektől minőségileg is különbözött. A zálogosításnak ez a típusa ugyanis közel került a szerviensi szolgálatának jutalmazásához. Ezt a célt szolgálta Batthyány I. Ádám egyik szerviensiének másodízig juttatott zálogadománya. Az 1658. május 30-án kelt szerződésből tudjuk, hogy a hitelező, Kisfaludy II. Balázs ekkor Csákányban és Szentpéteren a kapitányi tisztelet viselte. Hűséges szolgálataiért ura adott neki, feleségének és leendő utódainak egy kőházat Németújvárbán, egy majorházat a hozzá tartozó szántókkal, rétekkel és szőlővel, valamint a birtok összes jövedelmével 1000 forint zálogösszegért. A szerződés értelmében a jószágot Kisfaludy, felesége és gyermekeik is életük végéig birtokolhatták. Batthyány levele azonban hozzáfűzi, „... hogyha Kisfaludy Balázs és felesége sine haeredum solatio decidálnának”, a házhoz és tartozékaihoz senkinek jussa ne legyen, hanem szálljon vissza a Batthyány családra.⁴¹ Nádasdy Pál is szerviensi hűséges szolgálatát jutalmazta, amikor elzálogosította a csapodi „nemes udvarhelt” 10 ház kapui jobbággal egyetemben. Az 1621 májusában kelt szerződés szerint: „Mi Nádasdy Pál Fogaras földének örökös és Vas vármegyének főispánja adjuk emlékezetül mindeneknek, hogy mi megtekéntvén az mi jámbor szolgálknak az nemes és vitézlő Ferenczy Péter uramnak hűséges szolgálatját és környölünk való nyughatatlan forgolódását, mellyel nekünk jövendőben is ajánlja magát, azt a nemes udvarhelt, melyet azelőtt néhai Tarnóczy Jakab és gyermeki is Csapodon ezen Sopron vármegyében és az mi kapui várunkhoz tartozandó jószágunkbul idvözült szerelmes atyánk adományábul bírtanak, ugyan azon helekben lévő tíz ház jobbágyokkal egyetemben ... adtuk az megnevezett Ferenczy Péter uramnak és leendő feleségének Baranyay Zsófia asszonynak és ötülök származandó fiúi és leányi magzatoknak ezer magyar forintban...” A visszaváltásra legkorábban Ferenczy unokáinak idejében, tehát a harmadik generáció életében kerülhetett sor.⁴²

A zálogügyek másik főszereplője a zálogadós, aki megtartotta tulajdonjogát, tehát az átbocsátott ingatlant el is adhatta, de a vevőnek át kellett vennie a zálogszerződés feltételeit. Az első hitelezőtől a következő azonban csak akkor vehette át a jószágot, amikor erre a tulajdonos írásbeli engedélyét megkapta. A zálogadós gyakran erősítette meg a hitelező birtoklási jogát: Káldy II. Ferenc főkapitány a Vas vármegyei Gödör nevű faluban tíz jobbágyhelyet adott zálogba „mindennemű hasznokkal, jussal és igazsággal” bizonyos nemzeti és vitézlő Magyarossy Ádámnak 1000 magyar forintért. Az 1676-ban kelt szerződést 1684-ben megerősítette, ezzel az időközben elhunyt Magyarossy fiának kezén hagyta

³⁹ Uo. P. 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1654. év 12. f.

⁴⁰ Uo. P. 1313. 23. cs. 14/20. sz.

⁴¹ O. L. Kisfaludy cs. P. 431. 1. cs. 1658. év 1. f.

⁴² O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1621. év 6. f.

a birtokot.⁴³ Egy 1655-ből fennmaradt zálogszerződés szerint bizonyos körülmények között időben korlátozhatták az adós visszaváltási jogát. Fajszi Ányos Péter — korábban kapornaki kapitány — a vele rokon Márfi Ferenctől és feleségétől zálogba vette a Zalabéren, Bozokon, Pakodon és Batykon lévő birtokokat. A szerződés kimondta, hogy a Márfi család 3 évig nem válthatja vissza jószágait, de ugyanennyi ideig Ányos Péter sem tőlük a felsőrsi családi ingatlant, amelyet még apja, Ányos János — egykori zalabéri kapitány — zálogosított el 1629-ben Felső Balázs Veszprém megyei eskütnnek, s amelyet időközben a Márfiak váltottak ki Felső Balázstól.⁴⁴ A zálogszerződések arról tanúskodnak, hogy a szerviensek — rokonai megkínálása után — elzálogosíthatta ősi vagy adományozott birtokát, vásárolt jószágával pedig azok megkérdezése nélkül is szabadon rendelkezhetett. Zálogügyekben egyenrangú fél volt urával és idegennel szemben egyaránt: ha ura szerepelt vevőként, semmivel sem került kedvezőbb helyzetbe, mint az idegen, s amikor ő lépett föl záloghitelezőként, birtokjogát éppoly kevésbé sérthette meg ura, mint más. A zálogszerződések gyakran utalnak erre, kimondván, hogy a jószágot elzálogosító főúr és családja mindaddig köteles tiszteletben tartani a szerviensek birtoklási jogát, ameddig a meghatározott zálogösszeget ki nem fizeti. A szerződések ugyancsak a zálogadós kötelességévé tették a hitelező védelmét mindenféle háborgatóval szemben, sőt gyakran azt is kimondták, hogy birtokháborítás esetén az adóst anyagi felelősség terheli. Egy XVIII. század elején kelt záloglevélben bizonyos Puszkáros Varga Mihály például így biztosította Horvátnádálján a Franciscokkal rokon Niczky Ádám szabad birtoklását: „Ezen földnek pedig az megírt mód szerint való eladásáru az legális evictiot magamra és successorimra vállalom úgy, hogy ha őkegyelmit meg nem oltalmazhatnám szabad bírásában is mint kötöttem, csak maga hatalmával is annyi érő jószágotam vagy annyi földemet az hol tetszik elfoglalhassa s mint ezt úgy bírassa.”⁴⁵

A zálogos földek miatt gyakran támadtak vitás kérdések. A szerviensek ebben a tekintetben nem volt sem jobb, sem rosszabb a kor nemesénél: akarva, nem akarva sokat pereskedett. Említettük, hogy zálogügyekben egyenrangú fél volt urával szemben. Nos, kivételt képezett az osztályos és a peres ügyek eldöntése. Ezeket ugyanis nem a vármegyei tisztviselők, hanem a földesúr által összehívott testület előtt tárgyalták. Erre vonatkozóan ismerjük Batthyány II. Kristóf 1679-ből fennmaradt rendeletét: „Mínhogy eleitül fogvást mindennemű uraságinkban és jószáginkban az rendes szokás tartatott, ha nemes renden való szolgálaink között régi jó emlékezetű eleinktül avagy szintén önnön magunktól zálogosított jószágok végett valamely kérdés támadott, avagy osztálynak köllött lenni, az olyatén dolognak és állapotnak törvényes avagy alkuképpen való eligazításra nemes vármegye tiszteit, viceispányok és szolgabírók sem penig ítélőmesterek nem admittáltattanak, hanem magunk szolgálai által törvénytudó emberséges embereket convocáltatván, kiket magunk akarunk, szoktuk vala eligazítani és végben vitetni.” Ennek megfelelően állították össze azt a testületet is, amelyik 1679. április 26-án tárgyalta Rohoncon a család egyik régi nemes szolgájának osztályügyét. Az „atyafiúságos alku szerént való osztályt” Franciscs I. Ádám udvari hadnagy, Békássy Miklós, Deső Zsigmond mezei hadnagyok, Franciscs I. Ferenc és I. Zsigmond főemberek, valamint Zrinávacs György komornyik hozták létre.⁴⁶ Kérdés persze, hogy az atyafiságos alku alapján megszületett döntés jelen és más esetekben megfelelt-e az igazságnak, találkozott-e a kevésbé rangos szerviensek érdekével?

A záloghitelező és a zálogadós jogainak és kötelességeinek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a hitelező a jószágot birtokában tarthatta és minden jövedelmével együtt használhatta; zálogszerződése tartamára alzálogba adhatta, a kiváltáskor nemcsak a zálog-

⁴³ Uo. 10. cs. és 1680—1684. év 38. f.

⁴⁴ O. L. Ányos cs. P. 6. 1. cs. 1655. év 1. f.

⁴⁵ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 15/1. sz.

⁴⁶ O. L. Szily cs. P. 638. 2. cs. 1679. év 1. f.

összeget, hanem a birtoklás idején tett beruházásait is követelhetette. Ezzel szemben köteles volt az ingatlan közterheit viselni, és a megállapított idő után a jószágot a zálogösszeg fejében visszabocsátani. A zálogadós megtartotta tulajdonjogát és megerősíthette a hitelezőt birtoklásában, ugyanakkor biztosítania kellett a jószág háborítatlanságát. A szerviens hitelezőként és adósként is szerepelhetett, s a peres ügyek eldöntését kivéve egyenlő félként lépett föl urával és idegenekkel szemben egyaránt.

A zálogügyek két főszereplőjének jogait és kötelességeit vizsgálva röviden utaltunk a harmadízig történő zálogosításra. A zálogba vetésnek ez a módja az örökjogú adományozás megkerüléséből, a dominus családjának látens, de szívós jogigényéből következett, és a birtoklás megújításának szokását eredményezte. Ez a szokás szorosan összefüggött azzal, hogy a szerviens gyakran folytatta az atyánál megkezdett szolgálatot a fiúnál, a rokon szolgálatát a rokonnál. Így az új úr, rendszerint a fiú vagy örökös atyafi, a maga nevében is kiadta, tehát megújította atyja vagy jogelődje „adományát”. A főurak ezzel a szerviens-családok egymást követő nemzedékeit kötötték a nagybirtokhoz, biztosítva egyúttal magánhaderejük állandó, vezető rétegének kialakulását. Ehhez a tisztségviselő réteghez tartozott a Francsics-család, amelyik a XVI. század második felétől a török kiűzéséig szolgálta a Batthyányakat. Az első Francsics I. Péter, aki a XVI. század második felében Batthyány III. Boldizsár, majd II. Ferenc szervienseként katonáskodott. Fiai közül Gáspár, Batthyány I. Ádám körmendi lovasainak kapitányaként, II. Péter udvari hadnagyaként szolgált, négy unokája pedig a felszabadító háborúban küzdött Batthyány II. Kristóf és II. Ádám oldalán. A Francsicsok szolgálatainak első jutalmazásáról Batthyány I. Ádám 1639-ben kelt leveléből értesülünk. Ebben megemlékezik Francsics I. Péterről, aki hűségesen szolgálta elődeit, s ezért a Vas vármegyei Pusztaszentmihály nevű faluban „két ízben tíz egész sessio modo inscriptionis adományoztak” neki 800 magyar forintért, „mely tíz egész helnek másfél helén épített maga költségén egy curiát. Mivel pedig — folytatta Batthyány — az ő maradéki is, úgymint Francsics Gáspár főember szolgánk és Francsics Péter udvari hadnagyunk nemcsak az mi eleinket, hanem minket is híven szolgáltanak, az mint hogy defacto is szolgálnak, ezért mi is most fatentes az magunk portioját is ugyan ezen megnevezett Pusztaszentmihály nevű faluban, az mely maradott volt az tíz sessio kívül, úgymint hét sessio . . . azt is in toto et cum omnibus pertinentis az fölül megnevezett Francsics Péter fiainak, úgymint Francsics Gáspárnak és Péternek adtuk háromszáz magyar forintban. . .” Ezenkívül zálogba kapják a körmendi várhoz tartozó Horvátnádálját 400 taléért, s elengedik a családjuk által örökjogon szerzett tobaji és pétersdorfi malmok cenzusát. Batthyány I. Ádám ezután megerősíti mind elődei, mind a maga adományát, hangsúlyozva, hogy „. . . mind az fölül megnevezett atyánktul atyjoknak akármi formán adatott jószágot s mind peniglen az melyeket mi magunk adtuk . . . harmadízig adtuk és conferáltuk irrevocabiliter.” Az összes jószágot nemcsak a Francsics testvérek, hanem utódaik is birtokolhatják mind fiágon, mind leányágon, s ha a leányok közül az utolsó végrendelet hátrahagyásával halna el, „az kinek legálja arra szálljon. Meghalván pedig testamentum nélkül az leány, az közelebb való vérágra szálljon és az is mind addig bírhasza valamig az egész summát mi vagy az mi maradékink le nem tesszük néki.” A zálogszerződések szokásos fordulata következik ezután, amely felsorolja a zálogos jószágok hasznát és jövedelmeit, melyekkel a hitelező élhet s közterheit, amelyeket viselni tartozik. Végül Batthyány I. Ádám inti utódait, hogy a Francsicsokat „mind ezekben az punctumokban megtartsák”, a testvéreket pedig figyelmezteti, hogy fiaik „szolgálatra valók lévén minket szolgálni tartozzanak, érdemes fizetések megjárván . . . Datum in arce nostra Rohonc die nona decembris anno 1639.”⁴⁷ A zálogszerződések minden lényeges elemét megtaláljuk ebben a levélben. Sőt a hűséges szolgálatokra történő hivatkozás, a fiágra és leányágra is kiterjedő örökölhetőség, az adományozó utódainak intése a szerződés pontjainak megtartására — mint a háborítatlan birtoklás feltétele — formailag már-már az örök-

⁴⁷ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 1. sz. 1. f.

jogon és örökösökre szólóan adományozott jószág donációs leveleihez teszik hasonlóvá; a három nemzedéken át megvalósuló birtoklás pedig gyakorlatilag is rokonítja a zálogbirtoknak ezt a típusát az örökjogú adománnyal. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a hasonlóságok ellenére is csak zálogjóságról beszélhetünk, amely nem örökjogú, hanem visszaváltható. Mégis érdemes túllépnünk a tárgyunkat átfogó két évszázad keretein és nyomon követni a Franciscs-földek sorsát a XVIII. század utolsó harmadáig. Zálogos jószágaiak történetének első állomása az 1650-es évek második fele. A jogaikban megerősített fivérek egyike, Gáspár 1658 körül írott leveléből arról értesülünk, hogy Batthyány I. Ádám ki akarja váltani a nádáljai birtokot. Az akkor már idős Franciscs Gáspár kétségbeesett hangon kérileli urát, hogy ne tegye semmissé „úri grátiájából kiadott pecsétetes levelét”, hiszen vénségére is „valamihez elég volt” örömet szolgált. Arra hivatkozik, hogy a zálogos jószág jövedelméből kell eltartania magát, gyermekeit és szolgálait, s — „mert az emberség ráviszi az embert” — körmendi tisztségviselése idején is „mennyi költséget kellett” tennie. Sejtji, hogy Batthyány kevesli a zálogösszeget, ezért följánlja, hogy „az sommát ezer magyar foréntúra” emeli s megígéri, hogy a fiait is az ő szolgálatára adja.⁴⁸ Franciscs Gáspár sejtését rövidesen igazolta a válaszlevél, mert ura valóban kevésnek ítélte az eredeti 400 tallért (azaz 600 forintot),⁴⁹ sőt a jószág jövedelmeihez mérten még az 1000 magyar forintot is. Ezért mindenképpen vissza kívánta váltani és nem akart kivételt tenni még körmendi kapitányával sem, mert — amint írta — „többen is hírnak szolgálaink közül jószágot tőlönk. Azok is ilyen protektust csinálnának az aukció adással . . . S nem elég jó akarati az is, hogy majd húsz esztendeig bírta ily kevés summában, hánszor vette ki aztot belöle kegyelmed.”⁵⁰ Kemény vélasz volt mindenesetre s nem tudjuk, hogy késöbb miért állott el szándékától Batthyány I. Ádám. Talán azért, mert szerviense következő levelében elküldte néki figyelmeztetöül a harmadizig szóló záloglevelet? Nem valószínű. Vagy talán „úri gratia”-ját gyakorolta? Elképzelhető. De az is lehetséges, hogy 1659-ben bekövetkezett halála akadályozta meg szándéka végrehajtásában. Mindenesetre Batthyány II. Kristóf 1676. július 29-én megerösítette Franciscs Gáspár fiait: Jánost, I. Ádámot — aki udvari hadnagya volt —, I. Ferencet és I. Zsigmondot a pusztaszentmihályi és horvátnádáljai zálogos birtokukban. A megerösítés — hivatkozva a család múltbeli szolgálataira, amelyeket „félelmes helyeken is . . . nagy bátor szívvel” tettek, és elvárva a jövőbeli hasonló cselekedeteket — újabb három generációra szölt.⁵¹ Amikor ismét fölbukkant a Franciscs-földek ügye, már 1687-et írtak. Ettöl kezdve azonban nem adományozó vagy megerösítő levelekkel találkozzunk, hanem a birtokszerző Franciscs I. Péter unokáinak, közülük is főként Jánosnak zálogleveleivel, amelyek szerint megkezdödött a szerzett birtokok fokozatos tovább zálogosítása, apasztása. 1687 júniusától — szeptemberéig három ízben adott zálogba 2—3 holdas birtokrészeket és egy rétet egyenként 15—20 forintért. Két esztendő múlva robot- és dézsmamentességet biztosított 2 félhelyes jobbágyának, bizonyos Korbascics fivéreknek 90 magyar forintért, „ily okkal, hogy mind addig szabadosok legyenek robotjoktul, . . . dézsmájoktul . . . valameddig” 6 vagy utódai a 90 forintot le nem teszik. 1689 májusában egy soproni polgár törvényes úton foglaltatta le Hadarics Gergely nevű egy helyes jobbágyát adósságai fejében. 1691 májusában fivére, Franciscs I. Ádám feleségének, Tallján Annának zálogosított el egy pusztta helyet 15 forintért; ugyanannak megengedte, hogy adósságai fejében lefoglalt birtokrészeit kiváltsa, egyúttal 15 esztendőre birtokába bocsátotta. Még ugyanez év decemberében írta: „. . . az idei termíketlen üdö kimenetele és minden gabonámnak asztagimban való tűznek megemíszítése miatt kintelenítettem fölvennem . . . örebbik Franciscs Zsigmond ecém uramtul. . .” 9 köből búzát, 5 köből rozst és némi készpénzt,

⁴⁸ Uo. 3. sz. 1. f.

⁴⁹ Magyarországon a birodalmi tallér terjedt el leginkább. A XVII. század közepeán 1,5 magyar forintot ért.

⁵⁰ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 3. sz. 2. f.

⁵¹ Uo. 2. sz. 1. f.

amelyekért zálogba adott egy fertály pusztá helyet. És ez így folytatódott tovább 1692—93-ban is: hol vármegyei esküttek járták a pusztaszentmihályi és a nádaljai határt, hogy „megvehes-sék” adósságait, hol zálogos, hol meg osztályos birtokaiból vetett zálogba 10—15 forintos összegekért. Apránként fogyasztotta földjeit 1693-ban bekövetkezett haláláig. Minden ügyének hátterében azonban ott állott sógorasszonya, Tallján Anna, aki egyszer elővásárlóként, más-szor hitelezőként, hol meg adósságainak törlesztőjeként lépett föl, s így az elköttyavetyélt birtok-részek az ő kezéhez vándoroltak. A család jószágainak ez a szorgalmas gyűjtögetése 1690-ben már lehetővé tette, hogy ő és fia, Franciscs II. Zsigmond a szolgálatukban állott szervienseket zálogbirtokkal jutalmazza.⁵² A nádaljai földek zálogosítását Franciscs I. Péter dédunokái folytatták, akik elkerülve a jószágok idegen kézre bocsátását, mindenkor Tallján Annát kínálták meg birtokrészeikkel. Franciscs III. Péter 1700 májusában írta, hogy „erről a földről egy kevés korig való eltávozás”-a miatt minden nádaljai jószágát Tallján Anna asszonynak adta „háromszáz német forintokért zálogképpen...”⁵³ Franciscs III. Zsigmond 1702. július 10-én kelt leveléből megtudjuk, hogy a spanyol örökösödési háború leendő hadnagyaként I. Lipót táborába készült. Költségeit nádaljai jószágrészből biztosította, amelynek elzálogosításáról így írt: „... hogy magam rendinek és azon tisztémnek is megfelelhessenek, kénteleníttem azon tábori készületekre ... nemzeti Tallján Anna kedves asszonyom ángyomtul őkegyelmétül jó elkelendő monétákból állott ezerkétszáz német forintokat ... felvennem, melyekért is adtam ... az körmendi dominiumban, ezen nemes Vas vármegyében lévőben Horvátnád-alján való actualis portiomat...”, amely „méltóságos Batthyány familiátul, jóllehet izekre ugyan, de csak zálogban és ... csak csekély summában vagyon adva...” Franciscs III. Zsigmond a 15 jobbágygal együtt elzálogosított 15,5 hold földért magasabb zálogösszeget vett föl Tallján Annától, mint amennyit elődei fizettek ugyanazon jószágért a Batthyány családnak. Ezért kijelentette, hogy „ha az megírt izek lejártánál azon méltóságos örökös urak” a nevezett ingatlant kiváltanák, akkor köteles a magasabb összeg fejében alzálogba adott birtokért anyagi-lag felelni oly módon, hogy az eredeti zálogösszeg — amelyet a Batthyány-család fizetne a visszaváltáskor — és az általa fölvetett magasabb zálogösszeg különbségét tartozik megtéríteni Tallján Annának vagy utódainak.⁵⁴

A Franciscsokról 1702 után több mint 40 esztendeig hallgatnak a birtoklevelek. Helyet-tük új személy tűnt föl: Niczky Ádám, Tallján Anna unokája, aki birtokszerezési törekvéseivel nagyonyja méltó utódjának bizonyult. Az ifjú Niczky 1716—1732 között 19 hold földet vett örökjogon vagy 15—25 esztendőre zálogba különböző személyektől a horvátnád-aljai határban összesen 70 német forintért. Az 1—6 holdas jószágrészeket, — amelyek háza, malma vagy földjei közelében feküdtek — lépésről-lépésre, kitartó igyekezettel szerezte meg; megvalósítva ezzel a birtoklevelekből is kitűnt célkitűzését: a különböző tulajdonosok ingatlanait egy tagban, saját birtokaival egyesíteni.⁵⁵

A XVIII. század közepén a Franciscsok közül már csak II. Ferenczel és fiaival találko-zunk, akik Batthyány II. Kristóf 1676-ban kelt megerősítő levele alapján még mindig birtokolták az elődeik által szerzett horvátnád-aljai zálogos jószágok egy részét. A nagyatyák és atyák által teljesített fegyveres szolgálat azonban már évtizedek óta időszerűtlen volt, ezért Bat-thyány Lajos a jószágok visszaváltásának méltányos módját keresve, elengedte az egyéb föld-jeik után járó árendát és dézsmát. Franciscs II. Ferenc, hogy „örökös háládatosságát meg-bizonyíthassa”, 1746 májusában maga és fiai nevében a következőket deklarálta: a nádaljai földeket „ő excellentiája ... én felőlem és gyermekeim felől szabadon kiválthassa csak a rajta fekvő summák letételével valamikor és ha mindjárt most is tetszik ő excellentiájának...”⁵⁶

⁵² Uo. 14/5, 7, 8, 10, 12, 14—18, 21 és 25/1. sz.

⁵³ A XVII. században 1 magyar forint 1,25 német forinttal volt egyenlő.

⁵⁴ O. L. B. cs. P. 1313. 23. cs. 16. sz.

⁵⁵ Uo. 15/1, 3—5, 7—9 és 16. sz.

⁵⁶ Uo. 9. sz. 1. f.

A visszaváltás — föltehetően anyagi okok miatt — elmaradt, mert a Franciscok közül utolsó nádáljai birtokos II. Ádám elején még 20,5 szessziót bírt a faluban. Ez év március 20-án azonban a Batthyányak megbízott prókátora Kőrmenden „százötven rénesi foréntokat ... letett és kifizetett, melyeknek letételével ... I. felet (ti. Franciscus II. Ádámot) Horvátnádáljai minden portiojáért teljességgel excontentálta (ti. Batthyány III. Ádám). Melyért ... azon ... helységben lévő mindennemű jussát ő excellentiájának kieresztette, visszabocsátotta és resignálta, ... semminém további justt magának és maradékinak fönnt nem tartván.” Franciscus II. Ádám a zálogösszeg felvételekor a XVII. században kelt „inscriptionális levelek” egy részét is visszaadta, kivéve azokat, amelyek a család birtokában lévő pusztaszentmihályi földekről szóltak.⁵⁷

A zálogbirtok adás-vételének történetében új fejezetet nyitott az 1647-es esztendő. A törvényhozás ez évi 144. tc.-e értelmében ugyanis „... jövőre szabad legyen úgy az adósoknak magukat minden száztól hattal számítandó törvényes kamatra kötelezni, mint a hitelezőknek (ha ez iránt kötelező levelük van) azt a bíróság előtt és azonkívül követelni”.⁵⁸ A k a m a t - f i z e t é s i kötelezettség ettől kezdve érvényesült nálunk törvényesen minden olyan ügyben, ahol hitelező és adós állott egymással szemben.

A zálogbirtok ügyekben is jelentkező kamatszédés érdekes esete maradt ránk a XVII. század második feléből. Káldy II. Ferenc, Batthyány II. Kristóf mezei és udvari seregének főkapitánya, aki többek között Nárán, Mersén, Kísszőlősen, Kemesmálon és Besfán rendelkezett jószágokkal, 1666. október 29-én zálogba adta a Sopron vármegyében fekvő szőkeföldi családi birtokot Szécheny György győri püspöknek 12 000 forintért.⁵⁹ A szőkeföldi jószágot majd 19 esztendeig használta az időközben esztergomi érsekké lett Szécheny György, amikor 1685. július 20-án visszaadta Káldy II. Ferencnek. Az udvari főkapitány azonban nem tudta kifizetni a zálogösszeget, ezért 1686. január 1-én megállapodást kötöttek a vasvári káptalanban, amely szerint Káldynak a zálogösszeg visszafizetéséig „annatum sex per centum interest”, azaz évi 6%-os kamatot, tehát 720 forintot kell fizetnie két egyenlő részletben Szent Iván és újesztendő napján. Amennyiben kamatfizetési kötelezettségének nem tenne eleget, az érsek — az évi kamat fejében — elfoglalhatja a szőkeföldi kúriát vagy azonos értékű más birtokot. A megállapodás Káldy utódaira is érvényes a teljes zálogösszeg kifizetéséig.⁶⁰ A káptalan 1686—92 között kelt elismervényei szerint Káldy II. Ferenc minden év júniusában és decemberében pontosan fizette Szécheny Györgynek a 360 forintos részletet.⁶¹

Batthyány II. Kristóf főkapitánya ezután nem szerepel többé, s a szőkeföldi birtok sorsára vonatkozóan is csak 1694-ből maradt fenn adat. Valószínű, hogy a Káldy-család tagjai egy ideig még fizették a kamatot, de 1692—94 között rendezhették 12 000 forintos adósságukat is, mert Káldy Péter szentgróti kapitány 1694-ben szabadon rendelkezett a családi jószággal, s ebben az évben el is adta a szőkeföldi „szabad curia”-t és az őt illető búcsúú „egész portio”-ját Jaklin Balázs nyitrai püspöknek 8600 forintért.⁶²

A kis- és középbirtokos nemesség a XVI. század közepe óta nemcsak főuri szerviensként, hanem önálló birtokosként is részesült földterületekből. Ekkor kezdődött el a majorgazdaságok kiépítésének és megszilárdításának folyamata, amely kisebb-nagyobb megtorpanásokkal egész korszakunkon végigvonul. A nyomában föllépő társadalmi és gazdasági változások hatalmasan megmozgatták az ország lakosságát a falvak jobbágyságától a majorságépítő nemességig. A szenvedő fél most is a falvak népe volt, amelyiktől a legváltozatosabb eszközökkel hódították el a birtokosok leendő majorságaik területét. A paraszti földek elfoglalásának sorozatos eseteivel

⁵⁷ Uo. 26. sz.

⁵⁸ Magyar Törvénytár 1608—1657 évi törvénycikkek. Bp. 1900. 511.

⁵⁹ O. L. Békássy cs. P. 45. 10. cs. 1685—1689. év 42. f.

⁶⁰ Uo. és 50. f.

⁶¹ Uo. 77. f. és 1690—1693. év 26, 42 és 60. f.

⁶² Uo. 1694—1696. év 49. f.

a Dunántúl ugyanazon területein találkozunk, ahol a földesúri magángazdálkodás teret hódított; a terjedés nyugat-keleti iránya pedig megegyezést mutat a majorgazdaságok kiépülésével. A foglalási esetek ránk maradt emlékeit egybevetve megállapítható, hogy többségükben kis- és középnemesi családok birtokain mentek végbe.⁶³ A dunántúli nemességet a nyugati ország-részen megnőtt piaci lehetőségek serkentették földjeik gyarapítására. A kisbirtokosokat emellett ősi jószáguk ijeszto zsugorodása, aprózódása is arra kényszerítette, hogy azokat a majorság-gyarapító nagyurakéhoz hasonló eszközökkel bővítsék.⁶⁴

A majorgazdaság kiépítésének a jobbágyok érdekeit legkevésbé sértő módszerét alkalmazták a Zala vármegyében birtokos Káldy fivérek. János és Péter egy 1586 áprilisában kelt szerződés szerint kisebb birtokcserében állapodott meg a szomszédos Seged Györggyel. A cserével alsólendvai jószáguk korábban távol eső részeit — pajtahelyet, kerteket — egyesítették, miáltal a gazdálkodás lényegesen egyszerűbbé vált.⁶⁵ A majorságépítésnél közvetlen erőszakra, a jobbágytelekből való kivetésre ritkán került sor. Sokkal célszerűbbnek látszott a pusztán maradt földek elfoglalása. 1567-ben megyei statutumban is kimondták, hogy a távozó jobbágy telkét a nemesek „saját használatukra elcsatolhatják”. A földgyarapítás másik eszköze már erőszakosabb volt, de még mindig nem tört a paraszti gazdálkodás létalapjára, a telek egészére: ezt az eszközt, a jobbágyföld egy részének kisajátítását mindenfelé szívesen alkalmazták⁶⁶ — állapítja meg Maksay Ferenc. Így tett a Vas vármegyében birtokos Szelestey György és testvérbátyja, Ferenc is: holdanként csipegették jobbágyaik földjét, a szabadlegelőt fölszántották és a maguk kezelésébe vették, pusztá területeket és elhagyott szőlőket csatoltak majorságukhoz.⁶⁷ A fiatalabb Szelestey attól sem riadt vissza, hogy a jáki birtokrészével szomszédos kisenemesek földjét elorozza. Földszerzését a későbbi periratok így mondják el: „1559-ben három jáki kisenemesnek egy földterületét, mely dudvával, tövissel volt benöve és egy részében legelő céljára alkalmas volt, Szelestey György elfoglalta, és amely részében tövises cserjék voltak, kiírtatta, illetve kitisztíttatta és e földre zselléreket helyezett erőszak alkalmazásával, hatalmas-kodással.”⁶⁸ Alsószelestei birtokán építette ki egyik majorgazdaságát, ezért a sok kisenemes által birtokolt szomszédos ölbői földek felé is erőszakkal fordult. Sorozatos határvillongások után 1566-ban ifjú Elbey Benedeket 5 alsószelestei és 2 egerszegi jobbágya által halálra verette. A jobbágyok lesbe álltak Elbey szokott templomjáró útján, és ott támadtak rá. A gyilkosság oka: „Szelestey György parancsa és bajraküldése.”⁶⁹

A tizenötéves háború okozta megtorpanás elmúltával folytatódott a majorgazdaságok kiépítése. A földjüket gyarapítók módszerei az előző századhoz képest mitsem változtak. A Sopron vármegyei merenyei Balogh János az 1610-es években, mint egerszegi hadnagy, majd kapitány látott a vagyonszerzéshez. Először elegendő tőkét gyűjtött: a környék nemesinek és szombathelyi polgároknak kölcsönzött kisebb-nagyobb összegeket, amelyek után 20%-os kamatot szedett. Az évekig szaporított tőkét 1618 végén megtoldotta egy 2000 forintos kölcsönnel, amelyet Nádasdy II. Tamástól vett föl, majd megkezdte birtokainak gyarapítását: először Hertelendy Istvántól vett zálogba egy darab földet 40 forintért, majd az Ördögh család zálogosította el nála 900 forintot érő jószágrészt, a Sopron vármegyei Gyalókon és Szarka-földön pedig Akác Mihály vetette neki zálogba szántóit és kaszálóját. Hermányi gazdaságának kiépítését szolgálta két birtokvásárlás 1619-ben és 1620-ban. Időközben a Nádasdyak szol-

⁶³ Maksay F.: i. m. 31—32.

⁶⁴ Uo. 108.

⁶⁵ O. L. Békássy cs. P. 45. 5. cs. 1586. év 59. f.

⁶⁶ Maksay F.: i. m. 34.

⁶⁷ Ort J.: Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelesten 1555—1580. At. Sz. 1961. 3—4. sz. 452.

⁶⁸ Uo. 444.

⁶⁹ Uo. 446.

gálatába léphetett, mert 1622-ben Nádasdy László 1500 forint értékű zálogbirtokkal jutalmazta a családnak tett évek óta tartó, hűséges szolgálatát. Birtokai számottevő gyarapítása mellett társadalmi állását is sikerült megszilárdítania, mert 2 esztendővel később Nádasdy sógoraként említik. Ez persze nem gátolta meg abban, hogy — folytatva birtokai gyarapítását — erővel törjön a Vas vármegyei Keresztesre, ott Akác Ádám részjóságát elfoglalja, jobbágysait megfogassa és szolgálatra kényszerítse.⁷⁰

A kiépített majorgazdaságok méretüket és eszközeiket tekintve erősen különböztek egymástól. A kis- és középbirtokos majorságát nem mérhetjük egy jól berendezett főúri gazdasághoz, de azért szerényebb lehetőségeivel is biztosította — az önellátáson túl — az árutermelést. A Szelestey-család, amely a XVI. század második felében a vármegyei köznemesség felső rétegébe tartozott, 5 faluban volt birtokos: Alsószelestén és Ivánegerszegen a helység birtokosai, további három faluban részbirtokosok, ahol összesen 140 jobbágy fölött rendelkeztek. A családi osztály során Szelestey Györgyre 44 jobbágy jutott és egyéb részjóságok mellett Alsószelestén, valamint Ivánegerszegen udvarhelyföldeket kapott. Ez utóbbiak bővítésével 1571—1583 között — a vázolt módon — építette ki 2 kisebb majorgazdaságát, ahol 1—1 ispán és összesen 5 fizetett szolgát, illetve bérest alkalmazott.⁷¹ A majorsági szántók és rétek megmunkálásában ezeknek nem nagy szerep jutott; valószínű, hogy a szántást, vetést, aratást és a szénakaszálást 44 jobbágyának robotmunkája biztosította.⁷² További adatok hiányában sajnos nem rekonstruálhatjuk a Szelestey-féle majorgazdaságot, s így a fizetett alkalmazottakon túl nem alkothatunk képet sem a birtok méretéről és tartozékairól, sem a birtokos jövedelméről. Ebből a szempontból viszont megvizsgálhatjuk Káldy II. Ferenc korábban említett szőkeföldi jóságát, amelyet Szécheny Györgynek elzálogosított.

A Répce parti birtok udvarháza 1 emeletes épület volt, amelyben 9 szoba és a konyha helyezkedett el. Pincéjében húzódott „hat bolt pince, hetedik az korcsma pince”. Az udvaron állott a kertész háza, a sütő ház, abból nyíló „ecetes bolt kamara”, vele szemben „két bolt kamara”, „hat lóra való istálló”, a kapu mellett mézárászék; az épületek körül gyümölcsös és szőlő. A vízparton 3 halastó szomszédságában — amelyeket valószínűleg a Répce vizével duzzasztottak föl s vízszintjüket áteresztő gáttal szabályozták — 1 négy- és 1 kétkerekű vizimalom dolgozott. A nagyobbikhoz kálló tartozott s mindkettőhöz molnár ház. A halastavak és malmok szomszédságában gyümölcsösök, veteményeskertek, rétek és a 2 molnár szántói húzódtak. A kétkerekű malomhoz közel a „főlső major” állott istállóval, gazdasági épülettel, „tejes ház”-zal, gyümölcsössel, veteményeskerttel és méhészettel. Távolabb pajta volt és az „alsó major”. Az udvarház, a halastavak és a malmok, valamint a majorok alkotta birtokmag körül 287 hold szántóföld feküdt.⁷³ Állatállományról nem szól az összeírás, de az istállók, a „tejes ház”, a halgazdaság és a méhészet fejlett állattartásra utalnak. A vízparti kertészet és a gyümölcs-termesztés pedig megerősítik azt a feltételezést, hogy a nem nagykiterjedésű, de a természeti adottságokat, a víz közelségét kihasználó gazdaság egy vagyos középirtokos jól kiépített allódiuma volt, amely nem csekély jövedelmet biztosíthatott. A 287 holdas szántó terméshozama — 800 négyszögöles parasztholdat véve alapul, s holdanként 4 kepét, kepéenként pedig 1,5 köből gabonát számítva — mintegy 1722 köből lehetett. Ha ennek a mennyiségnek a negyed-résztét vetőmagként félretették, akkor 1291,5 köböllel értékesíthettek.⁷⁴ A XVII. század második

⁷⁰ O. L. Békássy cs. P. 45. 7. cs. 1614. év 11. f., 1617. év 7, 10. f. 1618. év 23, 32. f., 1619. év 16. f., 1620. év 1. f., 1622. év 15. f., 1624. év 11. f. és 1632. év 2—7. f.

⁷¹ *Ort J.*: i. m. 437—438., 442. és 448. l.

⁷² Az 1548. évi törvény ötféle majorsági munkában: szántásban, vetésben, szénakaszálásban, aratásban, szőlőművelésben jelölte meg a jobbágyi robotkötelezettség tartalmát. *Pach Zsigmond P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. 154.

⁷³ O. L. Békássy cs. P. 45. 10. cs. 1685—1689. év 39—41. f.

⁷⁴ A számítás alapjául szolgált: *Fekete Nagy A.*: Dunántúli terméseredmények 1589-ből. *At. Sz.* 1965. 2—3. sz. 245. és *Maksay F.*: i. m. 101.

felének gabonaárait tekintve 1 köbölre 1 forint 10 dénárt számíthatunk, s így az eladható szemes-termény 1420 forintot és 65 dénárt jövedelmezett. Ez az összeg még magasabb is lehetett, ha a búzát a major malmaiban megőrölték s lisztként értékesítették a közeli Sopronban vagy Kőszegen, esetleg a szomszédos ausztriai városokban. A szántóföldek jövedelmét a korcsmáltatási- és a húsmérési jog kihasználása, a halastavak hozama, a gyümölcsös- és veteményeskertek terményei, valamint a tej, tejtermék és méz szolgáltatta bevétel még inkább fokozta.

*

Amikor a katonáskodó nemes főuri szolgálatba állott, szerződésben vállalta köteleztségeit; ezenkívül esküt tett, amely urához kötötte, alkalmazkodott a hadi élet szabályaihoz s esetenként alávetette magát a seregszéki bírászkodásnak. Egyszóval katonailag szervezett keretek között élt. Joggal fölmerül a kérdés, hogy a szervezettség és a kor viszonyaihoz mért rendtartás elemeit megtaláljuk-e a katonai szolgálatért juttatott birtok területi elhelyezésében is. A kérdésre — eddigi ismereteink alapján — nem adhatunk általános érvényű feleletet. Mindenesetre a XVII. századi Batthyány nagybirtokon találkozunk ilyen irányú törekvésekkel. A Batthyány-család a németújvári, a szalonaki, a rohongi és a körmendí domíniumban adományozott örökjogú vagy zálogos jószágot szervienseinek. A 4 tartomány közül a körmendire vonatkozóan rendelkezünk viszonylag teljes ismeretanyaggal, ezért itt kíséreljük meg bemutatni a katonai szervezetet és a szerviensek birtokainak területi elhelyezkedését.

A Batthyány magánhaderő legmagasabb szervezeti egysége a főkapitányság volt, amelynek katonái a Batthyányak mindenkori főkapitányának tartoztak engedelmességre. A főkapitányság mellett külön szervezeti egységet alkotott a körmendí „vice kapitányság”, élén az alkaptánnyal, aki a saját 6 lovas szerén kívül 120—140 vitézzel rendelkezett. Ezt a tisztséget 1627—1658 között 3 szerviens: Hidassy András, Franciscs Gáspár és Fánsci Pál töltötte be. Hidassy kapitánysága idejéből (1627—1647) tudjuk, hogy a körmendí lovasok parancsnoka egyben az ottani hajdúk⁷⁵ elöljárója is volt, aki nemcsak katonai, hanem gazdasági ügyeket is intézte. Franciscs Gáspár viselte a kapitányi tiszteletet, amikor 1647-ben átalakították a lovasság szervezetét: a szervienseket tizedekbe osztották, minden kilenc ember élére egy-egy tizedest állítva.⁷⁶ A kor követelményeinek megfelelően szervezett lovasságot három, egymáshoz közel eső helyen szállásoltak el. Körmend belső és külső városában (53, illetve 42 főt), valamint a város környékén elhelyezkedő falvakban: Hidashollóson, Egyházashollóson, Molnosszecsődön és Berki faluban (összesen 31 főt). A szálláshelyek közel feküdtek egymáshoz, ezért váratlan török rajtaütés esetén sem okozott különösebb nehézséget a lovas egységek mozgósítása és összevonása. A korábbi szervezeti keret korszerűsítését nyilván a Rába menti védelem igényei hívták életre, hiszen a század közepén nemegyszer dúlta a Kemenesalját és a Rába parti falvakat a török. Körmend kedvező fekvése viszont lehetővé tette, hogy a környező erősségek jelző lövéseire bármelyik irányba, rövid időn belül lovasokat küldjenek ki. A körmendí katonaság megkülönböztetett szerepére utal az 1651-ben végrehajtott és az egész Batthyány katonaságot érintő átszervezés: a főkapitányságot és a körmendí vicekapitányságot szervezetenleg egyesítették, de meghagyták Fánsci vicekapitány tisztségét, amely továbbra is önálló rendelkezési jogot biztosított a Rába menti védelem ellátásához.⁷⁷

A körmendí szerviensek jószágai területileg a szálláskörzethez igazodtak. Körmend mezőváros 1649. május 5-én kelt összeírása szerint a tisztségviselők házai a belső városban

⁷⁵ A körmendí uradalmon kívül az Őrség falvaiban, Csákányban, Szepetneken és Hídvegen is éltek hajdúk a XVII. században, akik fegyveres szolgálataikért szabadparaszti állapotot nyertek a Batthyányaktól. *Zimányi V.*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 1—3. sz. 287, továbbá: O. L. B. cs. P. 1322. 46. cs. 186. sz. és uo. P. 1314. Miss. 1.563., 14.066-és 47.333. sz.

⁷⁶ O. L. B. cs. P. 1322. 52. cs. 820. sz.

⁷⁷ Uo. 53. cs. 1.030. sz.

állottak, földjeik pedig a város határában húzódtak. Hidassy Andrásnak $\frac{1}{2}$ szessziója volt, rajta 2 szobás, 2 kamrás ház állott, az udvaron 6 lóra való istálló, házhelyéhez 8 hold szántóföld tartozott. Fivére, Hidassy János, aki a körmendí gyalogság vajdájaként szolgált, 1 belső szesszióra építette házát, amelyhez 16 hold szántót és 1 szekér szénára való rétet kapott. Franciscs uramnak a „kapitány utcájá”-ban volt kertes háza, és a város mellett egy szessziója 16 hold szántóval.⁷⁸ A közkatonák birtokainak összeírása 1650. április 29-én kelt. 126 lovas szolgált ekkor Körmenben, s közülük 114-en rendelkeztek telekkel a város környékén vagy a szálláshelyül szolgáló falvakban. A katonák zsellértelektől egész helyig $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ és $\frac{3}{4}$ szessziót kaptak. Egész telke mindössze 25 vitéznek volt, közöttük testvéreknek, akik közösen használták földjüket. Zsellérrészt 5 személynek adtak, és 1 földnélkülit is nyilvántartottak. Batthyány I. Ádám a házak és a telkek használatát pontosan szabályozta. Katonái 2 lakást nem tarthattak fönn, még öröklés esetén sem, ilyenkor az egyiket el kellett adniok.⁷⁹ Ha valamelyik vitéze megvált a szolgálattól, mind házát, mind telkét áruba bocsáthatta, de csak katonának adhatta el. Halála esetén — fiutód nem létében, aki folytatta volna a szolgálatot — a házat megbecsülték és az özvegyet vagy a katona leányát kártalanították, akinek ezután távoznia kellett.⁸⁰ A körmendí ház és föld a szolgálatátétel szempontjából kétszeresen kötelezte birtokosát, mert „Az kiknek ezen városunkban házakat adtuk, a’ vagy jövendőben adandunk — szól az utasítás —, ha széntén az udvari zászló alatt (ti. Batthyány udvari seregében) lesznek is a’ mikor a’ szükség kívánni fogja, tartozzanak fölülni és mindenekben az vitézlő rendben edgyet érteni.”⁸¹ A körmendí lovasok többségét a jobbagyság soraiból indult és a fölemelkedés lehetőségét fegyveres szolgálattal kereső katonák alkották. Főként a várhoz közeli falvakban élők vagyoni állapota utal erre: szinte kivétel nélkül egy lóval katonáskodtak és Molnosszecsődön akadt az $\frac{1}{4}$ telekrésszel rendelkezők között olyan is, akinek apja még robotot szolgált.⁸² Szegénységéről panaszkodott 1644 júniusában a körmendí Szalai Kovács Péter és kérte urát, hogy segítené meg borral vagy gabonával, mert atyja — aki 20 esztendeig szintén Batthyány katonája volt — 3 évi súlyos betegség után elhunyt, s a gyógyíttatás költségei mindenét fölemésztették. Csak lova maradt meg, de ha azt is el kell adnia, akkor nem szolgálhat tovább.⁸³ Ugyanakkor Hertelendy Ádám hadnagyságából 7 nemes- és rempehollói vitéz mondta föl a szolgálatot, mert már lovaikat sem tarthatták: „...immár tovább való szolgálatra megunkat elégteleneknek ismerjük — írták —, mert . . . oly fogyatkozott állapotra jutottunk, hogy sem lovakat, sem szerszámot az nagyságod szolgálatjához illendőt nem tarthatunk. Minek okáért nagyságodat alázatosan kérjük, hogy reánk való neheztelés nélkül kívánságunkra annuáljon, neveinket az lajstrombul kiíratván az szolgálattul bennünket megkíméljen.”⁸⁴

*

A XVI—XVII. századi szerviensek-birtok ismertetése után feleletet kellene adnunk arra a kérdésre, hogy meddig létezett ez a birtoktípus. A választ a török kiűzésével egyidejűen jelentkezett új feltételekben kell keresnünk, amelyekhez a szervienseknek is alkalmazkodniok kellett. Leglényegesebb az, hogy fegyveres szolgálataikra ezután nem tartottak igényt, ezért földjeik birtoklásának jellegében és azok állományában is lényeges változás történt. A változás folyamat-

⁷⁸ 36 esztendővel később Békassy Miklós, az akkori körmendí tisztségviselő rétjei is a város határában feküdtek. Magyar történelmi szövegyűjtemény II./1. 1526—1790. Bp. 1968. 535—539. Szerk.: Sinkovics István.

⁷⁹ O. L. B. cs. P. 1314. Miss. 19.318. sz.

⁸⁰ *Zimányi V.*: i. m. 295 és 298.

⁸¹ Uo. 296.

⁸² Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben az időben a 117 főnyi körmendí gyalogságból csupán 6 katona szerzett egész szessziót, 19-en földnélküliek voltak, a többiek változó nagyságú telekrésszel rendelkeztek. O. L. B. cs. P. 1322. 53. cs. 957. sz.

⁸³ Uo. P. 1314. Miss. 45.478. sz.

⁸⁴ Uo. 18.771. sz.

jellegű volt, amely nem köthető kifejezetten a XVII. század végéhez, ráadásul kezdetben ellentmondásosan valósult meg. A Batthyány nagybirtokon az 1650-es évekig — a főuri udvartartás növekvő létszámának megfelelően — emelkedett a „libera sessio”-k száma. Ugyanebben az időben viszont a rohonc-szalonaki uradalomhoz tartozó Perenyén már megkezdődött a telekpusztásodás; Nagynardán és Hodászon pedig 1686-tól hagyta el egyre több szerviense a korábban fegyveres szolgálatért szerzett jószágot.⁸⁵ Ugyanilyen jelenséggel találkozunk a Dunántúl más részein is. A szélnek eresztett vázsonyi vitézek egy része mint az uradalom jobbágya Vázsonyban és a környező falvakban telepedett meg, a nemigen tehetős nemesi származású katonák pedig — elhagyva a vár mellett fekvő jószágaikat — a közeli Mencshelyre és Nemesleányfaluba húzódtak.⁸⁶ Az esztergomi érsekségben hasonló folyamat ment végbe, és a század végére egyes egyháznemesi falvak elvesztették korábbi jellegüket. Az egyháznemesi kúriák és a prédiális szessziók majorsági birtokká vagy paraszti telekké alakultak át.⁸⁷ Valószínű, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján az egész Dunántúlon lezajlott ez a változás. A birtokairól a XVI. században elűzött nemesség egy része visszatért a főlsszabadtított területekre és hátrahagyta szerzett jószágát, hogy ismét birtokba vegye egykori földjeit, vagy újat szerezzen helyettük. Pusztán hagyott telkeik beolvadtak a nagybirtokba, ahol új gazdára találtak. A honos dunántúli szerviensek zálogos jószágait visszabocsátották uraiknak vagy — megváltozott körülmények között — adományozott földjeikkel együtt, mint a főurak birtokigazgatásában résztvevők tovább birtokolták. A vázolt kép alapján azt mondhatjuk, hogy a XVI—XVII. század katonáskodó szervienseinek juttatott birtok — mint a török korszak terméke — a XVII. század végére betöltötte hivatását és a következő évszázadban már nem találkozunk vele.

⁸⁵ Zimányi V.: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Bp. 1968. 128, 188 és 232.

⁸⁶ A legutolsó, 1696-ban készült vázsonyi összeírás 127 katona nevét örököltette meg, közülük mintegy 46 nemesi származású volt. Éri I.: Nagyvázsöny. Bp. 1969. 34.

⁸⁷ Ozorai J.: Az esztergomi érsek praedialis nemesei 1550—1554. Magyar Sion. 1887. 109.